

Anskuelsesbilleder

En orientering om billedsamlingen på Danmarks pædagogiske Bibliotek.

Af INGE-BIRGIT THUESEN

På Danmarks Pædagogiske Bibliotek opbevares en stor samling ældre undervisningsmaterialer, bestående af billeder og genstande. Samlingen, hvis opbygning påbegyndtes i Dansk Skolemuseum, er fra efteråret 1977 blevet undersøgt og registreret af cand.-phil. INGE-BIRGIT THUESEN, der i artiklen peger på at dele af billedsamlingen trænger til en dybgående analyse.

Samlingens historie

Dansk Skolemuseum blev stiftet 1. marts 1887 efter ihærdigt arbejde af Emil Sauter, der ønskede at skabe en permanent udstilling af undervisningsmateriale til orientering og inspiration for landets skolelærere.¹ Blandt museets formål nævnes i 1892:

- at fremstille en Samling af det bedste i Ind- og Udland brugte Skolemateriel,
- at tilvejebringe og bevare en historisk Samling af de Undervisningsmidler, der har været brugte i Danmark siden Oprettelsen af faste Skoler.²

Allerede i tilknytning til Industriudstillingen i Århus 1876 blev udstillet en række udenlandske undervisningsmaterialer, som kunne inspirere danske forlæggere. Det samme var tilfældet på Danmarks Lærerforenings udstillinger i 1879 og følgende år. Disse udstillingers mængde af billeder måtte forekomme de danske skolelærere det rene slaraffenland. Joakim Larsen har i 1880 skildret, hvorledes det stod til med undervisningsmidlerne i skolen som helhed.³ Generelt var det overmåde slet og mange skoler ejede intet i form af vægkort eller -billeder. Efter omtalen i årsberetningerne at dømme, var den foretagsvirksomhed med billeder som Emil Sauter indledte i årene efter 1879 meget kærkommen.⁴

I sommeren 1887 flyttede museet til Gl. Kongevej og i årene derefter

ter steg antallet af besøgende og interessen for foredrag med fremvisning af materiale i en sådan grad, at de tre vandresamlinger, som museet disponerede over, langt fra var nok. Sauter arbejdede på at få anskaffet vandresamlinger til udlån ved siden af hovedsamlingen, men såvidt det kan ses af den overleverede samlings dubletmateriale, lykkes dette kun i ringe grad.

Imidlertid var der også fra andet hold bud efter Dansk Skolemuseum. Alb. Dahl skrev i 1894: »Jeg drager ikke i Tvivl, at »Dansk Skolemuseum« paa flere Omraader har sin Betydning for Skolen, men jeg er paa den anden Side overbevist om, at det først vil faa Anseelse og Indflydelse i Skoleverdenen, naar ikke dets Borde og Bænke, Vægtavler og Vægkort, men dets Bogskat bliver Hovedsagen.«⁵

Man tør nok sige, at udviklingen kom til at gå i den retning. Dansk Skolemuseum blev til Statens Pædagogiske Studiesamling og sluttelig til Danmarks Pædagogiske Bibliotek. – Samlingen af møbler, modeller og billeder flyttede med og endte omsider i kælderen på Lersø Parkalle.

Samlingens indhold

I dag er Emil Sauters aktuelle udstilling en historisk samling, der omfatter mellem ti og tolv tusinde undervisningsbilleder til folkeskolens fag. Dertil kommer en række modeller, fysikapparater, regnemaskiner og læseapparater med videre. En stor del af samlingen stammer fra tiden mellem 1876 og 1920, men der er indgået materiale helt op i 1950'erne. En gennemgang og registrering af den historiske samling har længe været ønsket og blev sat i gang i efteråret 1977. Foreløbig er billederne til anskuelsesundervisning, religion, geografi, zoologi, botanik, biologi og historie registreret, ialt ca. 8.000 billeder. Til hvert billede udskrives et registerkort med et foto. Når arbejdet er afsluttet, indgår registranten i bibliotekets kartotek. De endnu ikke ordnede billeder knytter sig til fagene dansk, fremmedsprog, fysik, sløjd, tegning og gymnastik.

Undersøgelsen af de enkelte grupper/billeders herkomst er for en stor del af samlingens vedkommende et vanskeligt og tidskrævende arbejde. Nogle billeder bliver trods efterforskning i kataloger og arki-

valier helt anonyme, men for den overvejende del af samlingen kan oprindelse og datering med rimelig sikkerhed fastsættes. Desuden kan der i en lang række tilfælde ses, hvornår den pågældende samling er indgået i Dansk Skolemuseum. Der eksisterer, med enkelte huller, årsberetninger fra årene 1887-1925 og fra 1929-1962 har der været ført en accessionsprotokol. Det fremgår heraf, at en stor del af de udenlandske billeder er kommet direkte til museet.

En del af samlingerne har næppe været almindelig brugt i den danske folkeskole, mens andre har været såre almindelige. Af de sidste har en del været sendt rundt som vandrestillinger – en praksis, der for alvor begyndte i 1902.⁶ Desværre eksisterer der ikke lister over, hvilke billeder, der blev sendt rundt. En række dubletter har påført vandrestilling nr. 00, men det kan tænkes, at nogle samlinger blev sendt rundt i mapper og således ikke har individuel påtegning. Da det som nævnt er de mest almindelige samlinger, der har været sendt rundt, afspejler de formodentlig mere ønsket om at afhjælpe de værste mangler end at præsentere nyt materiale.

For at kunne sætte den store samling på Danmarks Pædagogiske Bibliotek ind i en sammenhæng med den danske folkeskole, vil det være nødvendigt at fastslå, hvilke billeder, der almindeligvis har været i brug. Der eksisterer ikke nogen egentlig undersøgelse heraf, men det fremgår af et par historiske fremstillinger, at der allerede før århundredskiftet brugtes både danske og udenlandske billeder i folkeskolen. En gennemgang af, hvad der gemmer sig i skolernes arkiver, ville nok i nogen grad kunne bidrage til at oplyse dette.

Omend der kan rejses tvivl om dele af samlingens direkte sammenhæng med den danske folkeskole, udgør den et formentlig enestående eksempel på udviklingen indenfor billedmaterialet i undervisningen og har således almen pædagogisk-historisk interesse.⁷

Begyndelsen: Anskuelsesundervisningen

Produktionen af billeder til undervisningsbrug hænger dels sammen med udviklingen indenfor pædagogikken med indførelsen af anskuelsesundervisning (også kaldet iagttagelsesundervisning) som særligt fag for småbørn – dels med udviklingen i den litografiske teknik, der gjorde det muligt at producere farvebilleder i store oplag til yderst rimelige priser.

I anskuelsesundervisningen er udgangspunktet den enkelte genstand eller det enkelte billede – herudfra går samtalen og der anvendes ikke bøger ved undervisningen. Men med den voksende erkendelse af anskuelighedens betydning fremkommer, jævnsides med materialer til den egentlige anskuelsesundervisning, billeder til geografi, historie, naturhistorie, religion m.v., som er tænkt som illustrationer til bogens og lærerens fremstilling.

I Tyskland opstillede V. C. Denzel allerede i 1817 en undervisningsplan for anskuelsesundervisning i skolen.⁸ Det ældste masseproducerede materiale til denne undervisning anses almindeligvis for at være Reimer og Wilkes døvstummebilleder fra 1837. Døvstummebilleder, der som navnet viser, var beregnet for undervisning i særskolen, var i de første udgaver små og gnidrede, men udsendtes fra 1860'erne i større og bedre udgaver, der fandt vej til normalskolen. Fra 1870'erne begyndte J. F. Schreiber i Esslingen at udsende billeder til en række fag og ved århundredets slutning var der på det tyske marked en række forskellige billedsamlinger.⁹

En del af disse samlinger fandt vej til Dansk Skolemuseum og til det københavnske skolevæsen, hvor undervisningsplanen fra 1876 under »Forstandsøvelser« nævner: »de af Winckelmann i Berlin udgivne store kolorerede Billeder, de 7 paa Iversens Forlag udgivne kolorede Billeder for Folke- og Døvstummeskoler.¹⁰ Wilkes Anschauungsbilder, 16 taf. (Wreden i Braunschweig) . . .¹¹ Samme skoleplan forudsætter desuden anvendelse af billeder i undervisningen i religion, historie og naturhistorie.

Loven af 24. marts 1899 om forskellige forhold vedrørende Folkeskolen¹² optager i § 10 anskuelsesundervisning som det grundlæggende fag og cirkulæret af 6. april 1900 opstillede en liste over emnerne indenfor denne undervisning. Cirkulæret gjorde endvidere historie og geografi til obligatoriske fag og åbnede mulighed for at give undervisning i naturkundskab. – På denne baggrund begynder produktionen af danske undervisningsbilleder for alvor. Allerede i 19. århundrede havde N. C. Roms forlag udgivet en række billeder – nu kom Chr. Erichsens forlag og Nordisk forlag også med. I en vejledning vedr. skolestuens udstyr fra 1913 nævnes billedmateriale som et selvfølgeligt udstyr til skolens fag.¹³

En række artikler om anvendelse af billedmateriale i undervisningen, især i årene omkring 1900, viser i hvor høj grad man tog dette

nye middel til sit hjerte.¹⁴ Eet var dog, hvad lærerne anså for nødvendigt og ønskeligt til undervisningen, noget andet hvad der egentlig blev bevilget til dette formål. Efter den foreliggende litteratur at dømme synes følgende billeder at have været temmelig udbredt: Lunds 7 anskuelsesbilleder (1879), V. A. Poulsens botaniske vægtavler (1879), Alfred Jacobsens dyrebilleder, bibelske og historiske billeder (1882-93) og Backhausens bibelske billeder (1885). Fra udlandet indførtes i 1880'erne Schnorr von Carolsfelds bibelske billeder, Dybdahls zoologiske tavler og Lehmann-Leutemanns etnografiske, geografiske og zoologiske billeder. Efter århundredskiftet dukker flere danske billeder op, især til geografi og iagttagelsesundervisning, f.eks. Chr. Erichsens billeder (1902), Chr. Nielsens (1904) og Poul Steffensens bibelske billeder fra 1913.

Ovennævnte materiale har næppe været at finde samlet på andet end ganske få skoler, almindeligvis har skolerne haft enkelte billeder og kort.

Billedsamlingen

Når man betænker, hvor mange fremragende pædagoger, der har talt varmt for anskuelighedens betydning for pædagogikken, undres man såre over, hvor lidet pædagogiske et flertal af billederne er. Specielt er mange af de billeder, der er beregnet på anskuelsesundervisning og dermed relativt små børn, ofte overfyldt med detaljer og ikke overskuelige for en klasse med over 30 børn. Dette beklages allerede i den tidlige litteratur om emnet og man efterlyser både herhjemme og i udlandet store, klare og enkle billeder. Med tiden bedredes kvaliteten noget.

Anskuelsesbillederne udgør godt 1000, heraf ca. 300 danske og resten overvejende tyske, mens hollandske, franske og svenske også er repræsenteret med flere samlinger. I denne samling indgår tillige de såkaldte børnebilleder, illustrationer til eventyr og fabler. De ældste i samlingen er Reimer og Wilkes døvstummebilleder fra 1837 – desuden haves 1863, 1875- og 1892-udgaverne, således at udviklingen af denne samling kan følges. Samlingens nyeste billeder er fra omkring 1950, men hovedvægten ligger for de udenlandske billeder op til 1900, for de

(DPB-nr. 11. 394) »Vinter«, tegnet af Peter Hansen, udg. af Det Nordiske Forlag ved Chr. Nielsen 1904. Trykt hos Chr. Cato.

(DPB-nr. 17. 199) »På bytorvet«, udg. af V. U. Dumnov, Skt. Petersborg ca. 1910.

(DPB-nr. 14. 383 a) »Ulv«, udg. af Meinhold & Söhne, Dresden ca. 1880.

(DPB-nr. 14. 383) »Ulve«, udg. af Meinhold & Söhne, Dresden ca. 1910.

danske i årene lige efter 1900. Dette indtryk gælder også for de øvrige fag. Ved sammenligning med bevarede kataloger¹⁶ ses, at samlingen er fyldig og må anses for repræsentativ.

Motiverne i billederne fordeler sig hovedsagelig på emnerne årstiderne, hjemmet og de nærmeste omgivelser, vilde dyr og husdyr, by og land og for udenlandske billeder tillige bjerge, floder, markedspladser, ruiner m.v. Nogle samlinger har billeder »fra andre lande«, hvor der især lægges vægt på det fremmedartede og eksotiske.

Motiverne stemmer nøje med den undervisningsplan, der er foreskrevet i cirkulæret af 6. april 1900 og det kan næppe betvivles, at man ved dettes udformning har skelet til tyske undervisningsplaner og det dertil hørende materiale.

Den verden, der vises i billederne, er borgerlig og idyllisk. Det er de velbøjrgedes hjem, haver, lystgårde, rideheste og fasanbure, der afbildes. Forekommer en almindelig bondegård er fremstillingen tydeligvis idealiseret. Det er naturligvis også artige børn, der fremstilles, vandkæmmede og pyntelige, ofte dårligt tegnede med ansigter der mest af alt ligner mislykkede rosinboller. Det skal dertil bemærkes, at der også foreligger realistiske og veltegnede samlinger. Som nævnt gør der sig en vis tendens til overfyldning gældende. På et danskproduceret vinterbillede forekommer på een og samme gang rørsækning, kanekørsel, snemandsbyggeri, et indefrosset skib og et tog, der er standset af vældige snemasser. Her har lærer og børn i fællesskab kunnet udtømme emnet vinteren.

De geografiske billeder omfatter ca. 1.300 billeder og er næsten udelukkende af udenlandsk, fortrinsvis tysk, oprindelse. Fra Danmark stammer Brinkmann & Richters billeder. Emnerne er fysisk geografi, geologi, etnografi og erhvervsforhold.

De ældste billeder er en Schreiber-samling af mineraltavler fra 1870-erne, ellers er hovedmængden fra årene 1900-1920.¹⁷ Sammenlignet med kataloger er samlingen rimeligt fyldig.

Interessen samler sig her især om de fysisk-geografiske og etnografiske billeder. For førstnævnte gruppers vedkommende er der tale om overvejende sobre afbildninger af forskellige landskaber. Der kan spores en vis forkærlighed for det eksotiske og i mange samlinger er det de samme motiver, der går igen – Vesuv, Alperne, Rhinens udspring osv. Mange af billederne er »landskabsmalerier«, men alt i alt

må man sige, at de har kunnet give et rimeligt indtryk af de fremmede lande, der omkring århundredskiftet var fremmede og fjerne i en forstand, vi måske har svært ved at forestille os.

Derimod er en stor del af de etnografiske billeder og racebillederne dadelværdige. De etnografiske billeder er fortrinsvis »folkelivsbilleder« med scener fra »de indfødtes dagligliv«. Nogle af fremstillingerne må siges at være på kanten af det stærkt fornærmende. Dette svarer til fremstillingen i en del geografibøger fra slutningen af forrige århundrede og de første årtier af dette.

Dette punkt blev særlig omtalt i betænkningen fra det udvalg til revision af skolebøger, som blev nedsat af Undervisningsministeriet i 1930.¹⁸ Heri blev givet en henstilling om, at begreber som folkekarakter og betragtninger over andre nationers kulturelle niveau blev taget ud af lærebøgerne. – Direkte nedvurdering afspejler sig i ubehagelig grad i nogle af de såkaldte racebilleder. Der er ikke her grund til at skyde med skarpt på denne gruppe, som afspejler sin tidsalders holdning til racebegrebet. Emnet må vel også i dag betegnes som ømtåleligt og selv med moderne fototeknik er fremstillingen af andre folkeslags udseende og levevis næppe nogen nem opgave.

Billederne til religion udgør en samling på godt 1.300 billeder, heraf ca. 100 danske, de øvrige for størstedelen tyske. Engelske, franske og svenske findes dog i et vist antal. Ældst er billeder fra den Herderske billedbibel, ca. 1860 og tyngdepunktet ligger mellem 1880 til 1914.

Gerhard Ringshausen har i sit omfattende værk behandlet billederne til religion udfra det tyske materiale.¹⁹ Han har bl.a. undersøgt om de ændringer, anskuelsesbillederne til religion undergår i perioden 1830 til 1930, afspejler en ændring i anskuelsesbegrebet og/eller forandringer indenfor religionspædagogikken. Han nævner, at læseplanerne har øvet betydelig indflydelse på billedmotiverne ved at foreskrive, hvilke af bibelens fortællinger, der skulle danne grundlaget for undervisningen. Derimod er det vanskeligt at drage slutninger fra læseplanerne og udbudet af billeder til en egentlig religionspædagogisk målsætning.²⁰

En stor del af det materiale, Ringshausen bygger på, er repræsenteret i samlingen på Danmarks Pædagogiske Bibliotek.

De hyppigste motiver er for Gl. Testamente: syndefaldet, Kain og Abel, Moses' redning, de 10 bud, salget af Josef, Saul og David, David

og Goliath, Noahs ark og Elias og Daniel. Fra Ny Testamente er det Jesu fødsel, Jesus som 12-årig i templet, Jesus og de små børn, korsfæstelsen, opstandelsen og de vise mænd fra Østerland. Alle forekommer i mere end 20 samlinger. Man kan undre sig over, at Elias forekommer så hyppigt, da han ikke er særlig nem at forstå for børn, men profeterne spillede en større rolle i undervisningen omkring århundredskiftet end i vore dage.

Udformningen falder – når ses bort fra en række andre kriterier – i to hovedlinier, det grumme og det sødladne. Realismen i historisk/kunsthistorisk forstand er sjældent repræsenteret. Grumheden er i det hele knyttet til billeder fra Gl. Test., mens det sødladne præger fremstillingerne til Ny Test. Det er tydeligt, at bibelens lære om godt og ondt er vanskelig at anskueliggøre; besværet er dog størst, når det drejer sig om det gode. Jesus er skildret ret stereotypet med lyst gevandt, glorie og et velvilligt-fjoget ansigtsudtryk – dette gælder også for hans disciple. Selv i dramatiske situationer som opvækkelsen af Lazarus er der noget udvandet og livløst over de fleste fremstillinger. Man forstår Poul Müllers ord: »Man husker, at man som ung lærer omkring 1915 undlod at bruge disse forlorne billeder,²¹ når man fortalte Bibelhistorie«.²²

Derimod er der herlige fremstillinger af det onde. Judas er mørk, har skulende øjne og optrukne skuldre – forræderiet i egen person. Saul har en rent satanisk fremtoning, som gør det umuligt at forveksle ham med David, der er forlenet med alle den rene ynglings karakteristika. I disse fremstillinger af ondt og godt bygger kunstnerne på en gammel tradition, omend det må betegnes som upædagogisk altid at fremstille det gode som smukt og det onde som grimt og uhyggeligt.

Nogle illustrationer bærer præg af, at kunstneren har været i tvivl om, hvorledes bibelens ord skulle udlægges. Det gælder f.eks. i syndflodsmotivet, hvor der er belæg for at Gud straffede menneskenes ondskab. Ikke alle staklerne, der klynger sig til den sidste klippetop, er fremstillet som onde, bare som ulykkelige.

Derimod er der ingen vaklen, når det gælder salget af Josef. Han er givetvis een af historiens mest irriterende små brødre, men i fremstillingerne er han den forfulgte uskyldighed, mens brødrene ligner gorillaer. I det hele taget ligger der i disse billeder en udpræget moraliserende opfattelse, helt i tråd med fremstillingen i bøgerne til brug ved faget.²³

Billederne til zoologi, botanik og biologi omfatter godt 2.000 stk. hvoraf godt 300 er danske, resten tyske og svenske.

Zoologibillederne er meget fornøjelige, især de ældste. Dyrene har spor af personlighed, ofte med de egenskaber, de tillægges, aftegnet i »ansigterne« – venlige næsehorn, lumske krokodiller osv. Dürers berømte næsehorn fra 1515 har sat sig tydelige spor til op omkring 1900. De nyere billeder i samlingen er mere realistiske og man fornemmer, at tegneren har set, om ikke dyret selv, så dog et fotografi af det. Et særligt eksempel på udviklingen ses i Meinhold's Wandbilder für den Unterricht in der Zoologie, hvor der er tale om to udgivelser. Den ældste udgave er fra o. 1880 og viser dyrene enkeltvis, detaljeret tegnede, ofte i »hyggelige og maleriske« omgivelser. Den nye udgave fra o. 1910 viser dyrene i flok, udpræget aggressive og i et mere realistisk, men langt mere sjusket tegnet landskab. Forskellen er så slående, at man må spørge sig selv om de bagved liggende overvejelser.

Botanikbillederne er næsten uden undtagelse perfekt tegnede og meget smukke – her mærkes en lang og fornem tradition. På dansk grund er Balslev og Warmings billeder almindelig kendte og er optaget i tyske kataloger fra begyndelsen af århundredet.

Biologibillederne er sobre, men emnet indbyder heller ikke til de store krumspring. De i den moderne sexuallitteratur så forkætrede billeder af det menneskelige legeme »med figenblad« forefindes ikke i samlingen. Derimod foreligger en samling illustrationer til kønssygdommene (Seebaum: Geschlechtskrankheiten, Leipzig o. 1900), som man inderligt må håbe *ikke* har været fremvist for børn under 18 år. De er rædselsvækkende og afspejler tydeligt tegnerens holdning til emnet.

Billederne til historie omfatter godt 1.600, heraf 600 danske, resten tyske, franske, engelske, norske og svenske.

De danske billeder er kendt af så at sige alle. Det er Alfred Jacobsens 50 billeder til Danmarks historie fra 1898, Sillasens billeder fra oldtiden fra 1925 og Danske Kunstneres Historiske Malerier, udg. omkring 1930.

I den moderne kritiske historieforskning har billeder af denne type og den historieopfattelse, de repræsenterer, været genstand for megen kritik. Sandt er det også, at de overvejende er koncentreret om

enkeltpersoner i dramatiske situationer – enkeltpersoner, der repræsenterer samfundets top.

Der er her en nøje sammenhæng mellem skolebøgerne og billederne og hvorom alting er, har sidstnævnte uden tvivl gjort det lettere for børnene at fastholde de enkelte historiske situationer. Man kan mene, at det er uheldigt, ja ligefrem forbryderisk, at reformationen bliver simplificeret til Hans Tausen, der beskytter Joakim Rønnow og Christian 2. der vandrer rundt og rundt om bordet på Sønderborg Slot – men sådan har indtrykket givet været for mange.

Den danske del af billedsamlingen er knyttet til nationalhistorien – omverdenen eksisterer kun i form af fjender, fortrinsvis sejrrigt overvundne.

Den tyske del af samlingen har flere store grupper med oldtiden, men også her er den overvejende mængde koncentreret om nationalhistorien. I denne forbindelse skal nævnes Hemmleb: Anschauungsbilder der alten und neueren Geschichte fra slutningen af forrige århundrede. Denne samling omfatter 25 billeder: de 10 første gælder kulturarven fra ægypterne til romerne, de 5 næste viser germanere, skythere, hunner, gotere og frankere – mens de sidste 10 er specifikt nationale, fra Maximilian I til det afsluttende gyselige billede af general Blücher i angreb.

Denne serie afspejler nok på mange måder historieundervisningens form – og ikke blot i Tyskland i forrige århundrede.

Endvidere skal særligt fremhæves en samling russiske historiske billeder, der udmærker sig ved at være sjældne – og sjældent smukke. Samlingen er udgivet i St. Petersborg o. 1910 og hjembragt derfra af Fr. Thomassen i 1912. Billederne viser historiske begivenheder, byer, borge og folkelivsscener. Motivvalget ligger helt på linie med det, der foreligger fra det øvrige Europa.

Afsluttende bemærkninger

Som nævnt i indledningen, tynder det ud i produktionen af billeder i løbet af 1950'erne. TV, fotos og film overtager deres plads. Der er næppe tvivl om, at det foruden den tekniske udvikling også har været ændringer i undervisningsplanerne og ønsket om større realisme, der har været årsag hertil. Samme udvikling ses i skolebøgernes illustra-

tioner. – Billederne til botanik vil formodentlig være blandt de sidste, der glider ud, det er trods alt nemmest at tælle støvdragere på en detailleret tegning, der hænger stille på væggen.

Billedsamlingen på Danmarks Pædagogiske Bibliotek udgør trods de nævnte forbehold et ypperligt materiale til belysning af billedstoffet til undervisningsbrug. Der kan i mange tilfælde ses en direkte afspejling af læseplan/undervisningsstof i billedmaterialet, ligesom en lang række tidsbestemte opfattelser af forhold kan iagttages.

Udover det pædagogisk-historiske aspekt ville det være meget spændende at analysere dele af billedmaterialet ud fra dels den moderne semiologiske metoder, dels ud fra teorierne omkring forholdet mellem samfundsform og billedproduktion. – En stor del af den foreliggende litteratur om billedanalyse benytter et billedmateriale, der er uden nogen indbyrdes sammenhæng til belysning af de enkelte led i analysen. Det forekommer således ønskeligt at lægge et billedudvalg, der har fælles oprindelse og formål til grund for en undersøgelse.

NOTER

1. R. C. Mortensen: Dansk Skolemuseum 1876-1901, Kbh. 1902, har en grundig gennemgang af museets historie.
2. Fr. Thomassen: Skolemuseerne og de Pædagogiske Biblioteker, Kbh. 1915, s. 24-25.
3. Joakim Larsen: Meddelelser om forskellige Forhold vedrørende Skolevæsenet i Danmark, Kbh. 1880.
4. R. C. Mortensen, a.a. s. 11.
5. Alb. Dahl: Det saa længe savnede »pædagogiske Bibliotek«, Vor Ungdom 1894.
6. Fr. Thomassen: Skolemuseerne . . . , s. 34.
7. Gerhard Ringshausen nævner i sit værk: Von der Buchillustration zum Unterrichtsmedium. Der Weg des Bildes in die Schule dargestellt am Beispiel des Religionsunterrichts. Studien und Dokumentationen zur deutschen Bildungsgeschichte, Band 2. Weinheim og Basel, 1976 – s. 2-3, at der ikke i Europa eksisterer nogen registreret samling af undervisningsbilleder.
8. V. C. Denzel: Die Volksschule, ein methodischer Lehrkursus, Stuttgart 1817.
9. For Tyskland, se Karl Richter: Der Anschauungsunterricht in den Elementarklassen. Leipzig 1887.
Johannes Kühnel: Lehrproben aus dem Anschauungsunterricht mit methodischer Begründung. Leipzig og Berlin 1899 og samme: Moderne Anschauungsunterricht, Leipzig 1910.

- For Danmark især: Fr. Thomassen: Fra Anskuelsesbilledernes Omraade. Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet, Marts 1907.
- Julien Johansen: Nogle Anskuelsesbilleders Historie, Vor Ungdom 1907 og 1911.
10. Der er tale om Johan Kellers billeder.
 11. Beretning om det Kjøbenhavnske Borger- og Almue-Skolevæsens Tilstand for Aaret 1876. Kbh. 1877, s. 95 ff.
 12. Loven er optaget i lov af 29. Marts 1904 om Ændringer i og Tillæg til Lov af 24. Marts 1899 om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen.
 13. Fr. Thomassen: Skolestuens Udstyr, 3. udg. 1913.
 14. J. H. Huus: Om Geografiundervisning, særlig geografiske undervisnings midler. Vor Ungdom 1888.
Edv. Lehmann: Historiske Anskuelsesbilleder, udgivne af Angelo Haase, Vor Ungdom 1889.
V. Andersen: Om historiske Anskuelsesmidler for Skolen. Vor Ungdom 1902.
Samme: Om Nyttens og Nødvendigheden af Afbildninger ved Undervisning i Geografi, Vor Ungdom 1902.
 15. Den danske Folkeskole gennem 100 år. DLF, 1914. Af Landsbyskolens saga, DLF 1964.
 16. F.eks. de såkaldte Schulwartkataloger, udsendt i Tyskland, som på Danmarks Pædagogiske Bibliotek findes for årene 1911, 1920 og 1928.
 17. For en række af disse billeder gælder, at trykkeåret er ukendt. Dateringen hviler på oplysninger om, hvornår billederne kom til Dansk Skolemuseum.
 18. Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger afgivet af det under Undervisningsministeriet under 8. August 1930 nedsatte Udvalg, Kbh. 1933.
 19. Se note 7.
 20. Ringhausen, a.a. s. 288 ff.
 21. Der sigtes til Poul Steffensens 12 billeder til Jesu Liv. 1913.
 22. Af landsbyskolens saga, 1964, s. 122.
 23. Betænkningen af 1933 (se note 21) har en meget indgående kritik af religionsundervisningen.